

Էդիկ Մինասյան
պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Հոդվածում քննարկվում է Հայաստանի 26-ամյա անկախ հանրապետության պարբերացման հարցերը: Պարբերացման սկիզբը համարվում է 1991 թ. համաժողովրդական հանրաքվեով փաստացի անկախության հռչակումը, որի մեջ ներառվում է նաև անկախության հռչակագրով սկսվող գործընթացի սկիզբը, մինչև մեր օրերն ընկնող ժամանակահատվածը: Նրանում առանձնացվում են անկախության կայացման և ամրապնդման ժամանակաշրջանները, այդ թվում անցումը կիսանախագահականից խորհրդարանային կառավարմանը: Հիմնավորվում է հայոց ժամանակակից պատմության պարբերացման կարևորությունը:

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի անկախություն, երրորդ հանրապետություն, հասարակական-քաղաքական կյանք, միջազգային դրություն, արտաքին քաղաքականության գործընթացի սկիզբ, ներքին դրություն, անկախ պետականություն, ինքնուրույն գործելաձև, կայացում և ամրապնդում:

Edik Minasyan
Doctor of History, Professor

ON THE PERIODIZATION ISSUE OF THE THIRD REPUBLIC OF ARMENIA

The article touches the periodization issues of the twenty-six-year-old independent Republic of Armenia. Beginning of periodization is considered to be the 1991 proclamation of independence through nationwide referendum which also includes the beginning of the independence proclamation process until now. The article also comprises periods of establishing and consolidating an independent state including transition from semi-presidential top parliamentary form of governance. The periodization of Armenian modern history is signified.

Keywords: Independence of Armenia, third Republic, social-political life, international situation, beginning of the foreign policy process, internal situation, independent state, independent working style, establishment and consolidation.

Эдик Минасян
д.и.н., профессор

К ВОПРОСУ О ПЕРИОДИЗАЦИИ ИСТОРИИ ТРЕТЬЕЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

В данной статье обсуждаются вопросы, связанные с публикацией 26 летней годовщины независимости Республики Армения. В 1991 году всенародным референдумом была провозглашена независимость Республики Армения. Процесс этот продолжается по настоящее время, включая периоды независимости и консолидации, переход от полупрезидентского к парламентскому правлению. В статье обосновывается важность периодизации для современной истории Армении.

Ключевые слова: Независимость Армении, третья республика, социально-политическая жизнь, международная ситуация, независимое государство, независимый стиль работы, развитие и консолидация.

Հայաստանի ազգային անկախության վերականգնումը և հայկական զույգ հանրապետությունների՝ Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության ստեղծումը շրջադարձային իրողություն եղավ մեր պատմության մեջ: Ստեղծվեց Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը, որը կյանք առավ Հայաստանի առաջին և երկրորդ հանրապետությունների հիմքի վրա, դարձավ նրանց ժառանգորդն ու իրավահաջորդը: Քսանվեց տարի է անցել Հայաստանի Հանրապետության փաստական անկախության օրվանից: Հայաստանի

երրորդ հանրապետության պատմության վերաբերյալ գրվել են բուհական և դպրոցական դասագրքեր, մենագրություններ: Մեր կողմից կատարվել է Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմության պարբերացման փորձ, որը ցանկանում ենք ներկայացնել: Անհրաժեշտ է նշել, որ անկախ հանրապետության պարբերացման գործում հաշվի են առնվել երեք կարևոր գործոններ՝ առաջին. ազգային, ազատագրական պայքարը՝ հանձինս արցախյան համաժողովրդական պայքարին, երկրորդ՝ սոցիալ-տնտեսական համակարգային արմատական վերափոխումների գործոնը, և երրորդ՝ անկախ պետականության վերականգնման փաստը: Նախ և առաջ պետք է արձանագրել, որ Հայաստանի Հանրապետության անկախացման գործընթացի սկիզբը տեղի է ունեցել 1990 թ. մայիսի 20-ին և հունիսի 3-ին կայացած ՀԽՍՀ գերագույն խորհուրդի ընտրություններով: Դրանք փաստորեն ՀԽՍՀ պատմության մեջ առաջին այլընտրանքային ընտրություններն էին, որոնք շրջադարձային փոփոխություններ բերեցին հանրապետության քաղաքական կյանքում: Հայտնի է, որ օգոստոսի 4-ին սկզբունքորեն ձևավորվեց նոր խորհրդարան և գերագույն խորհուրդի նախագահ ընտրվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, իսկ վարչապետ նշանակվեց Վազգեն Մանուկյանը: Վերջ տրվեց կոմունիստական կուսակցության մենիշխանության յոթանասնամյա շրջանին: 1990 թ. օգոստոսի 23-ին ՀԽՍՀ գերագույն խորհուրդը քննարկումներից հետո, ընդունեց «Հայաստանի անկախության հռչակագիրը», փաստաթուղթը, որով հռչակվում էր Հայաստանի անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը¹: Ըստ էության փաստաթուղթը նաև հետագայում հանդիսացավ հիմնական օրենքի՝ ՀՀ Սահմանադրության հիմքը: Այստեղ 12 հոդվածից բաղկացած այդ հիմնարար փաստաթուղթը նախանշում էր Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային զարգացման ուղիները: Փաստաթղթի քաղաքական բաժնում նշվում էր, որ ՀԽՍՀ-ն վերանվանվում է Հայաստանի հանրապետություն²: 1990 թ. օգոստոսի 23-ից մինչև 1991 թ.-ի սեպտեմբերի 21-ի հանրաքվեն Հայաստանը խորհրդարանական հանրապետություն էր ԽՍՀՄ կազմում, և ահա այս բաժինն ուղղակի կարելի է անվանել Հայաստանի անկախացման գործընթացի սկիզբ: Այն որպես պարբերացման սկիզբ ընդունելով, մենք գտնում ենք, որ այս շրջանը կարելի անվանել Հայաստանի անկախության հռչակում և ապա դրա պարբերացման հենց առաջին մասը՝ անկախացման գործընթացի սկիզբ, մինչև 1991 թ.-ի խորհրդային պետության լուծարումը, և անկախության հանրաքվեն՝ սեպտեմբերի 21-ին: Այստեղ պետք է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ Հայաստանի հանրապետության առաջին խորհրդարանն ընդունեց կարևորագույն որոշումներ, ինչպես օրինակ սահմանադրական փոփոխությունների վերաբերյալ օրենքը, 1990 թ. սեպտեմբերի 10-ին ընդունած «Հայաստանի հանրապետության պետական սեփականության մասին» օրենքը: Նույն թվականի հոկտեմբերի 31-ին ընդունած «Հայաստանի հանրապետության սեփականության մասին» օրենքը: 1991 թ.-ի հունվարի 29-ին ընդունվեց «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին» օրենքը, որով սկսվեց այս ոլորտի սեփականաշնորհման գործընթացը: Մյուս պետական մենատիրության վերացման և շուկայական հարաբերությունների ձևավորման առաջին քայլերն էին: Այլ կերպ ասած՝ մինչև 1991 թ.-ի հանրաքվեն, այսինքն՝ փաստացի անկախության իրավաբանական ձևակերպումն, ըստ էության անկախացման գործընթացներն ընթանում էին: Այս տեսակետից, Հայաստանը ինքնիշխան հանրապետություն էր, որնիրականում գտնվում էր ԽՍՀՄ կազմի մեջ: Դրա արտահայտությունն էր Հայաստանի իշխանությունների ինքնուրույն գործելաճան արտահայտող «ՀԽՍՀ գերագույն խորհրդի նախագահի հայտարարության մասին» որոշումը, որտեղ մասնավորապես ընդգծվում էր, որ «Հայաստանի իշխանությունները ի վիճակի են կարճ ժամանակամիջոցում սեփական ուժերով լուծելու հանրապետության ներքին կյանքին վերաբերվող, նրա հասարակական-քաղաքական վիճակի կայունացմանն ուղղված բոլոր խնդիրները, պայմանով, որ բացառված լինի արտաքին միջամտությունը»³: Հայաստանի նկատմամբ կենտրոնի ճնշումները առանձնապես ուժեղացան հռչակագրի ընդունումից հետո: Հայաստանին անկախացման ուղուց շեղելու նպատակով ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները դիմում էին ամեն տեսակի կոշտ միջոցների, գործի էին դրվում իշխանական լծակները, սադրիչ քայլերի և պատժիչ գործողությունների էին դիմում Լեոնային Ղարաբաղում և այլն: Անկախությանն նպատակամղված

¹«Խորհրդային Հայաստան», 25.08.1990:

²Նույն տեղում, 24.08.1990:

³ՀԽՍՀ Գերագույն գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 151 (971), 23.08.1990, էջ 13:

այդ գործընթացները, որոնք ընթանում էին դեռևս խորհրդային Հայաստանում որոշակի հիմք էին տալիս և նպաստում էին հետագայում արդեն իրավաբանական ձևակերպումից հետո հայոց պետականության զարգացման: Վերոհիշյալ օրենքների ընդունումը, միաժամանակ 1991 թ. մարտի 1-ին ՀՀ Գերագույն խորհրդի ընդունած որոշումը՝ ԽՍՀՄ պահպանման վերաբերյալ հանրաքվե՝ մարտի 17-ին Հայաստանի տարածքում արգելելու մասին որոշումը և միաժամանակ նույն օրն ընդունած մեկ այլ որոշումով «Հայաստանի հանրապետության տարածքում ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու վերաբերյալ հանրաքվե անցկացնելու մասին» Հայաստանի հանրապետությունը ԽՍՀՄ միութենական հանրապետություններից առաջինն էր, որ բռնեց անկախացման գործընթացի սահմանադրական ճանապարհը: Հայաստանի հանրապետության գերագույն խորհուրդը առաջնորդվում էր 1990 թ. ապրիլի 3-ին ԽՍՀՄ նախագահ Մ. Գորբաչովի ստորագրած «ԽՍՀՄ կազմից միութենական հանրապետությունների դուրս գալու հետ կապված հարցի լուծման կարգի մասին» օրենքով: Այս հանգամանքները հաշվի առնելով մենք առաջարկում ենք **ընդհանուր վերնագիրը համարել Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը (1991-2017 թթ.): Առաջին պարբերությունը վերնագրել «Հայոց անկախ պետականության վերականգնումը. ՀՀ անկախության հռչակումը և կայացման գործընթացի սկիզբը», «ապա Հայաստանի հանրապետությունը ինքնիշխան պետություն, ԽՍՀՄ փլուզումը, Հայաստանի անկախության հանրաքվեն»: Երկրորդը՝ «Հայաստանի հանրապետության կայացման գործընթացը»:**

Հանրապետության կայացման սկիզբը ասելով մենք դրա մեջ ենք ներառում՝ 1995 թ. սահմանադրության ընդունումը, և՛ ազգային բանակի ստեղծումն իբրև պետության կարևոր հիմքերից մեկը: Այդ կայացման գործընթացը շարունակման առումով մենք համարում ենք մինչև 1998 թ իշխանափոխությունը: Ապա ներկայացվում է ներքաղաքական զարգացումները 1999-2016 թթ.: Առանձին ենթավերնագրով ներկայացվում է հայ առաքելական եկեղեցին հանրապետության կայացման ժամանակաշրջանում: Պարբերացման շրջանակներում առանձին վերնագրով ներկայացվում է Հայաստանի հանրապետության միջազգային դրությունը և արտաքին քաղաքականությունը անկախության շրջանում: Այս վերնագրի շրջանակներում ցույց է տրվում ՀՀ – ի անդամակցությունը միջազգային կազմակերպություններին, հարաբերությունները ԱՊՀ-ի և հարևան երկրների հետ, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը և այլն: Հետաքրքիր է, որ ժամանակակից ռուսական և արտասահմանյան պատմության ձեռնարկների մեջ էլ՝ պարբերացման հիմքում դնում են տնտեսական և քաղաքական վերափոխումները, այսինքն ընդհանուր գործընթացները քննարկվում են ոչ թե ժամանակաշրջանի առումով, այլև պայամանավորում են սոցիալ-տնտեսական արմատական վերափոխումներով: Օրինակ՝ ռուսական գրականության մեջ, տեսնում ենք, որ անկախ պետականության հռչակում վերնագրի տակ դնում են տնտեսական վերափոխումները սոցիալիզմի փլուզման, լիբերալիզմի կայացման ժամանակաշրջան՝ 1991 – 1993 թթ., այնուհետև 1994 – 1999 թթ. տնտեսական վերափոխումների շրջան, ապա տնտեսական ճգնաժամի տարիներ 2009 – 2012 թթ.,¹ կամարդի ժամանակաշրջանի պատմության և ապա տնտեսական զարգացման ժամանակաշրջան:² Ռուսական անկախ պետականության ձևավորումը՝ գորբաչովյան վերակառուցումից հետո է ներկայացվում 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ից հետո: Ելցինի իշխանության շրջանը համարվում է վերակառուցման շրջանից հետո արդեն վերափոխումների, պետականության ձևավորման շրջան: Կան նաև առանձին վերնագրով բովանդակությամբ թեմաներ, որոնք կրում են «քաղաքական վերափոխումների ուղիով», «Համակարգային փոփոխությունների շրջան» և այլ խորագրեր: Այստեղ երկրորդ փուլում՝ անկախ պետականության կայացման և ամրապնդման շրջանի՝ 1999 – 2016 թթ., պարբերացման քաղաքականությունները մենք դասագրքերից սկսած ժամանակին քննարկումներ ենք արել ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, լուսահոգի Հրաչիկ Միմոնյանի հետև եկել ենք միասնական եզրակացության՝ Հայոց պատմություն բուհական դասագրքի հետ կապված: Գրեթե նույն պարբերացումը կիրառել ենք նաև դպրոցական դասագրքի նույն ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Այսպիսով, պարբերացման վերջնական տեսքը պահանջում է ներկայացնել հետևյալ վերնագրումը. **Հայաստանի անկախության հռչակումը, Հայաստանի Հանրապետությունը, ինքնիշխան պետություն, ԽՍՀՄ փլուզումը՝ իբրև**

¹Ст'и История России, с древнейших времен до наших дней, под редакцией члена корреспондента РАН А. Н. Сахарова, учебник том 2, Москва 2012, глава 9:

²А. С. Орлов, А. Ю. Полунов, Ю. Я. Терещенко, Основы курса истории России, учебник, изд. второе, М. 2010, глава 44, Россия в 90-е гг. XX в:

առաջին ենթավերնագիր: Երկրորդը՝ պետականության կազմավորման գործընթացի սկիզբը և վեջապես կայացման ու ամրապնդման ժամանակաշրջան, ընդ որում այդ ժամանակաշրջանն արդեն 2000 թ.-ից սկսած՝ Հայաստանն երրորդ հազարամյակի սկզբին վերնագիրն է կրում: Այս գործընթացների մեջ, բնականաբար, մենք մտցրել ենք ներքին դրությունը, տնտեսական ճգնաժամային երևույթները, անցումը շուկայական հարաբերություններին, արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, բնակչության սոցիալական վիճակը և այլն: Հոգևոր, մշակույթի ոլորտը, ներկայացվում է առանձին վերնագրով. Գիտակրթական վերափոխումներ, գրականությունը, արվեստը, մշակույթը: Առանձին է ներկայացվում նաև հասարակական-քաղաքական կյանքը, միջազգային դրությունը և արտաքին քաղաքականությունը: Իհարկե դրանց մեջ որոշակի բաժանումներն արվում՝ 1991-ական թվականներն առանձին, նոր հազարամյակի սկիզբն առանձին, որտեղ ներառված է նաև հայրենիք-սփյուռք հարաբերությունների պատմությունը: Արտասահմանյան գրականության մեջ, ժամանակակից շրջանի վերաբերյալ ուղղակի գրվում է ժամանակակից պատմություն, ժամանակակից պատմության հիմնախնդիրներ, և նրա անվան տակ տրվում են և՛ տնտեսական վերափոխումների, և՛ քաղաքական համակարգների վերափոխումների պատմությունը և այլն:

Այսպիսով առաջարկում ենք պարբերացման հետևյալ ձևաչափը.

Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը (1991-2017 թթ.)

1. Հայաստանի անկախության հռչակումը և պետականության կայացումը (1991-2000 թթ.)

Ա. Հայաստանի անկախության գործընթացի սկիզբը. Հայաստանը ինքնիշխան պետություն. **ՀՀ անկախության հանրաքվեն**, ԽՍՀՄ փլուզումը

Բ. Հայոց պետականության կայացման գործընթացի սկիզբը. 1995 թ. ՀՀ սահմանադրության ընդունումը, Հայոց ազգային բանակի կազմավորումը, բանակի իշխանություն

2. Հասարակական-քաղաքական կյանքը

Ա. Բազմակուսակցական համակարգի ձևավորումը. կուսակցությունների գործունեությունը

Բ. 1995 թ. խորհրդարանական և 1996 թ. նախագահական ընտրությունները

Գ. Քաղաքական ճգնաժամի խորացումը և 1998 թ. իշխանափոխությունը

Դ. 1999 թ. խորհրդարանական ընտրությունները և ներքաղաքական զարգացումները 1998-2000 թթ.

Ե. Վարչական վերափոխումներ: Ապակենտրոնացված կառավարման կատարելագործումը

Զ. Դատախիրավական համակարգի ձևավորումը

3. Հայաստանի հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը

Ա. Աղետի գոտու վերականգնումը

Բ. Տնտեսական բարեփոխումները. անցումը ազատ շուկայական հարաբերություններին

Գ. Հողի սեփականաշնորհումը. Գյուղատնտեսությունը

Դ. Արդյունաբերության ապապետականացման քաղաքականությունը

Ե. Սոցիալական վերափոխումներ:

Զ. Առողջապահությունը

4. ՀՀ մշակութային կյանքը

Ա. Գիտությունն ու կրթությունը

Բ. Գրականությունը

Գ. Արվեստը, նկարչությունը, քանդակագործությունը, երաժշտությունը, թատրոնը և կինոն

Դ. Ֆիզիկական կուլտուրան և սպորտը

5. Հայ Առաքելական Եկեղեցին Հայաստանի անկախության վերականգնման և հանրապետության կայացման ժամանակաշրջանում

6. ՀՀ միջազգային դրությունն ու արտաքին քաղաքականությունը

Ա. ՀՀ միջազգային ճանաչումը

Բ. ՀՀ և ՌԴ-ի միջև հարաբերությունների ձևավորման և զարգացման նոր փուլը

Գ. Հարաբերությունները ԱՊՀ մյուս երկրների հետ

Դ. ՀՀ հարաբերությունները հարևան երկրների հետ

Ե. Հայ-ամերիկյան հարաբերությունները

Զ. ՀՀ փոխհարաբերությունները Եվրամիության հետ

7. Հայրենիք – Սփյուռք փոխհարաբերություններ:

Ա. Կրթամշակութային կապերը

- Բ. Փոխներթափանցումներ արվեստի ոլորտում
- Գ. Գիտական կապերի ամրապնդումը
- Դ. Սոցիալ-տնտեսական աջակցությունը մայր հայրենիքին
- Ե. Հայկական համայնքներն արդի փուլում

8. Հայաստանի հանրապետությունը երրորդ հազարամյակի սկզբին (2001-2017թթ.)

1. ՀՀ ներքին դրությունը

- Ա. Տնտեսական վիճակը
- Բ. Դրամավարկային և հարկային քաղաքականությունը
- Գ. Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը. ՀՀ տնտեսության վրա և ձեռնարկված միջոցառումները
- Դ. Բնակչության սոցիալական վիճակը
- Ե. Առողջապահությունը
- Զ. Կրթությունը
- Է. Գիտությունը
- Ը. Մշակույթը

2. Հասարական-քաղաքական կյանքը:

- Ա. Սահմանադրական և դատական նոր բարեփոխումներ
- Բ. Բարեփոխումներ պետական և հանրային կառավարման ոլորտում. Ժողովրդավարության գործընթացը
- Գ. Ներքաղաքական զարգացումները. կուսակցությունների գործունեությունը
- Դ. Պատերազմի սպառնալիքը և բարեփոխումները հայկական բանակում

3. ՀՀ Արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունները

- Ա. ՀՀ հարաբերությունները հարևան երկրների Վրաստանի և Իրանի հետ
- Բ. ՀՀ հարաբերությունները ՌԴ –ի հետ
- Գ. ՀՀ հարաբերությունները ԱՄՆ-ի հետ
- Դ. ՀՀ հարաբերությունները եվրամիության հետ
- Ե. Ղարաբաղյան բանակցությունների նոր փուլը
- Զ. Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ գործադրված ջանքերը: Հայտնի է, որ որոշ մարդիկ մինչև այսօր էլ ժխտում են ժամանակակից պատմությունը գրելու կարևորությունը, մոռանալով, որ այն ունի դրական շատ կողմեր: Ընթացիկ երևույթների, իրադարձությունների ականատեսը հնարավորություն ունի առավել ճիշտ արտացոլել ժամանակի շունչն ու պատմական ոգին, որն ունի նաև գործնական մեծ արժեք: Իհարկե կան նաև թերություններ, որովհետև շատ քաղաքական գործիչներ, որոնք կենդանի են դեռևս, կարող են որոշ ազդեցություններ ունենալ օբյեկտիվ ներկայացվող իրադարձությունների վրա: Այսինքն որոշ իրադարձություններ և երևույթներ օբյեկտիվ ներկայացնելու դժվարություններ են առաջանում: Այնուամենայնիվ խիստ անհրաժեշտ է գրել ժամանակակից պատմությունը: Մարդիկ կան, որոնք ոչ միայն առաջարկում են հրաժարվել ժամանակակից պատմություն գրելուց, այլև առաջարկում են այն գրել միայն հարյուր տարի անց, որը մեր կարծիքով ճիշտ չէ և արժանի է խիստ քննադատության: Աշխարհում այսօր էլ ժամանակակից պատմությունն իբրև կարևոր և անհրաժեշտ բաղադրամաս ընդունվում է գրեթե բոլոր պատմական հետազոտությունների շրջանակներում: Մեր կարծիքով, ժամանակակից պատմությունն այս բաժանմանմեջ նոր փուլ է նշանավորում արդեն 2016 թ.-ից հետո, երբ նորացված սահմանադրությամբ աստիճանական անցում կատարվեց նախագահականից խորհրդարանական հանրապետության: Նոր համակարգը վերջնականապես կգործի 2018 թվականի նախագահական ընտրություններից հետո: Ընտրությունների արդյունքում ապրիլին ձևավորվելու է նոր համակարգը, որոշակիորեն անցում է կատարվում խորհրդարանական հանրապետության, որը իհարկե, որոշակի փոփոխություններ է նախատեսում: